KO‘ZI OJIZ BOLALARDA TASAVVUR XUSUSYATLARINI SHAKLLANTIRISH

Xusnuddinova Zulayxo Xamidullayevna
Maxsus pedagogika kafedrasi o‘qituvchisi p.f.f.d; CHDPU, Chirchiq, O‘zbekiston
+998931055485 xusnuddinovazulayxo@gmail.com
Mo‘ydinova Zuhraxon Musojon qizi
Xalilova Muxlisa G‘ayrat qizi
Abdunazarova Muqaddas Chori qizi
Talaba, CHDPU, Pedagogika fakulteti, Chirchiq, O‘zbekiston

Annotatsiya: Ushbu maqolada ko‘zi ojiz bolalarda tasavvur jarayonining o‘ziga xos xususiyatlari, uning shakllanish bosqichlari hamda rivojlantirishning samarali pedagogik-psixologik usullari tahlil qilinadi. Tadqiqotda ko‘rish qobiliyati cheklangan bolalarning idrok etish jarayoni, sezgi organlari orqali atrof-muhitni anglash imkoniyatlari va ularning tasavvur faoliyatiga ta’siri yoritiladi.

Kalit so‘zlar: ko‘zi ojiz bolalar, tasavvur, sezgi organlari, tiflopedagogika, fazoviy tasavvur, sensor rivojlanish, idrok, maxsus ta’lim, kompensator mexanizmlar, pedagogik metodlar.

Аннотация:В данной статье анализируются особенности процесса воображения у слепых детей, этапы его формирования и эффективные педагогико-психологические методы развития. В исследовании освещается процесс восприятия детей с нарушением зрения, возможности осознания окружающей среды через органы чувств и их влияние на деятельность воображения.

Ключевые слова:слепые дети, воображение, органы чувств, тифлопедагогика, пространственное воображение, сенсорное развитие, восприятие, специальное обучение, компенсаторные механизмы.

Abstract: This article analyzes the specific features of the imagination process in blind children, the stages of its formation, and effective pedagogical and psychological methods of development. The study highlights the process of perception of children with visual impairments, the possibilities of understanding the environment through their sensory organs, and their influence on the activity of imagination.

Keywords:blind children, imagination, sensory organs, typhlopedagogy, spatial imagination, sensory development, perception, special education, compensatory mechanisms.

Kirish Zamonaviy ta’lim tizimi jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri sifatida har bir shaxsning intellektual, ijtimoiy va psixologik rivojlanishini ta’minlashga xizmat qiladi. Ayniqsa, alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan bolalarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, ularning jamiyatga moslashuvini ta’minlash va mustaqil hayot kechirish ko‘nikmalarini shakllantirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, ko‘zi ojiz bolalarda bilish jarayonlari, xususan tasavvur faoliyatining shakllanishi va rivojlanishini o‘rganish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.Tasavvur inson ongining murakkab psixik jarayonlaridan biri bo‘lib, u borliqdagi narsa va hodisalarni bevosita sezmasdan turib, ularning obrazini ongda tiklash va qayta yaratish imkonini beradi. Sog‘lom bolalarda tasavvur ko‘rish analizatori orqali olinadigan boy axborotlar asosida shakllansa, ko‘zi ojiz bolalarda bu jarayon o‘ziga xos yo‘nalishda rivojlanadi. Ya’ni, ular atrof-muhit haqidagi bilim va tasavvurlarni eshitish, teginish, hid bilish va harakat orqali

shakllantiradilar. Shu sababli ularning tasavvuri ko‘proq sensor tajriba va amaliy faoliyatga tayanadi.Ko‘zi ojiz bolalarda tasavvur jarayonining shakllanishi murakkab va uzoq davom etadigan jarayon bo‘lib, u ko‘plab omillarga bog‘liq. Bular qatoriga bolaning individual xususiyatlari, rivojlanish darajasi, ta’lim-tarbiya muhiti, pedagogik yondashuvlar va maxsus metodikalar kiradi. Ayniqsa, erta yoshdan boshlab to‘g‘ri tashkil etilgan ta’lim-tarbiya jarayoni ularning tasavvurini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Chunki bolalik davrida olingan sensor tajriba keyingi bilish jarayonlari uchun mustahkam poydevor yaratadi.Ko‘rish qobiliyatining yo‘qligi yoki cheklanganligi natijasida bolalarda fazoviy tasavvur, predmetlarning shakli, hajmi va o‘zaro joylashuvi haqidagi bilimlar yetarlicha shakllanmay qolishi mumkin.

Bu esa ularning kundalik hayot faoliyatida, o‘qish jarayonida va ijtimoiy moslashuvida qiyinchiliklar tug‘diradi. Shu sababli tiflopedagogika sohasida tasavvurni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratiladi. Mazkur yo‘nalishda olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, maxsus tashkil etilgan mashg‘ulotlar, didaktik o‘yinlar va amaliy faoliyatlar orqali ko‘zi ojiz bolalarda tasavvur jarayonini samarali rivojlantirish mumkin.Tasavvur nafaqat bilish jarayonining tarkibiy qismi, balki bolaning nutq rivoji, tafakkuri va ijodiy faoliyati bilan ham chambarchas bog‘liqdir. Tasavvuri rivojlangan bola atrof-muhitni yaxshiroq anglaydi, yangi bilimlarni tezroq o‘zlashtiradi va mustaqil fikrlash qobiliyatiga ega bo‘ladi. Shu bois ko‘zi ojiz bolalarda tasavvurni shakllantirish ularning umumiy rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.Bugungi kunda inkluziv ta’lim tizimining rivojlanishi ko‘zi ojiz bolalar bilan ishlash metodikasini takomillashtirishni talab etmoqda. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar, innovatsion yondashuvlar va tiflotexnik vositalardan foydalanish orqali ularning tasavvurini rivojlantirish imkoniyatlari kengaymoqda. Masalan, relyefli rasmlar, maxsus modellardan foydalanish, ovozli materiallar va interaktiv mashg‘ulotlar bolalarning tasavvur qilish qobiliyatini sezilarli darajada oshiradi. Shuningdek, ko‘zi ojiz bolalarda kompensator mexanizmlarning rivojlanishi ham tasavvur shakllanishida muhim rol o‘ynaydi.

Ya’ni, ko‘rish funksiyasi yo‘qligi boshqa analizatorlar faoliyatining kuchayishi hisobiga qoplanadi. Bu esa ularga atrof-muhitni boshqacha, ammo samarali usullar orqali anglash imkonini beradi. Pedagog va ota-onalarning vazifasi esa ushbu imkoniyatlardan to‘g‘ri foydalanish va bolani har tomonlama qo‘llab-quvvatlashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Bolaning ko‘rish qobiliyati uning rivojlanishining eng muhim jihatlaridan biridir. Bolaning ko‘zlari endigina shakllana boshlaydi va atrofdagi dunyoga moslasha boshlaydi, shuning uchun ularni salbiy omillardan himoya qilish muhimdir.Butunjahon sog‘liqni saqlash tashkiloti tashabbusi bilan oktyabr oyining har ikkinchi payshanbasida xalqaro ko‘rish kuni nishonlanadi. U bizga ko‘rish tabiatning buyuk sovg‘asi ekanligini, uni qadrlash va uning sog‘lig‘iga g‘amxo‘rlik qilish kerakligini eslatadi.Ko‘rishda nuqsoni bor bolalar dunyoni eshitish va teri-taktil sezgisi orqali anglashadi. Natijada, ular me’yorda ko‘ruvchi bolalarda qaraganda dunyo haqida boshqacha tasavvurga ega bo‘ladilar va tasavvur xususiyatlari boshqa sifat va tuzilishga ega. Masalan, ko‘r bolalar predmetlarni tashqi ko‘rinishlari bilan emas, balki ovozi bilan taniydilar. Shuning uchun bolalarning e'tiborini turli xil tovushlarga qaratish juda muhimdir. Ko‘rish keskinligining pasayishi nafaqat atrofdagi dunyoni bilish jarayonini cheklaydi, nutq, xotira, tasavvurning rivojlanishiga salbiy ta’sir qiladi.

Natijalar Zaif ko‘ruvchi yoki ko‘r bolalar so‘zlarni noto‘g‘ri tushunishadi, sababi ular so‘zlarni haqiqiy predmetlar bilan bog‘liqligini to‘liq anglamaydilar.Afsuski, ko‘rish buzilishi tashxisi qo‘yilgan bolalarning aksariyatida ikkilamchi nuqson (masalan, eshitish qobiliyati, aqliy zaiflik, bolalar serebral falaji)lar ham kuzatiladiKo‘zi ojiz bolalarda tasavvurni shakllantirish jarayonida nutq rivojlanishi alohida ahamiyatga ega. Chunki nutq orqali bola o‘z tasavvurlarini ifodalaydi, umumlashtiradi va mustahkamlaydi. Agar bola predmetni qo‘li bilan ushlab ko‘rsa, uning shakli, hajmi va xususiyatlari haqida tasavvur hosil qiladi, biroq bu tasavvur nutq orqali mustahkamlanmasa, u tezda unutilishi mumkin. Shu sababli pedagoglar har bir amaliy mashg‘ulotni og‘zaki izohlar, savol-javoblar va suhbatlar bilan boyitishlari zarur. Bu usul bolalarning nafaqat tasavvurini, balki mantiqiy fikrlashini ham rivojlantiradi.Bundan tashqari, ko‘zi ojiz bolalarda tasavvur jarayonini rivojlantirishda taqqoslash va umumlashtirish metodlari ham muhim o‘rin tutadi. Masalan, turli predmetlarni qo‘l bilan tekshirish orqali ularning o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlash bolaga aniqroq va boyroq tasavvur hosil qilishga yordam beradi. Shu bilan birga, real obyektlar bilan ishlash imkoniyati bo‘lmaganda, modellardan, maketlardan yoki maxsus o‘quv vositalaridan foydalanish tavsiya etiladi. Bu vositalar orqali bolalar predmetlar haqida yaxlit tasavvurga ega bo‘ladilar.Ko‘zi ojiz bolalar bilan ishlashda fazoviy tasavvurni rivojlantirish alohida e’tibor talab qiladi.Fazoda mo‘ljal olish, yo‘nalishlarni farqlash, masofa va joylashuvni anglash kabi ko‘nikmalar tasavvur rivojining muhim tarkibiy qismlaridir.

Shu maqsadda maxsus mashqlar — masalan, yo‘nalishlarni aniqlash, predmetlarning joylashuvini tasvirlash, yopiq va ochiq fazoda harakat qilish kabi topshiriqlar qo‘llaniladi. Bunday mashg‘ulotlar bolalarda mustaqil harakat qilish va atrof-muhitni anglash qobiliyatini sezilarli darajada oshiradi.Shuningdek, tasavvurni rivojlantirishda o‘yin faoliyati katta ahamiyatga ega. Didaktik o‘yinlar, rolli o‘yinlar va ijodiy mashg‘ulotlar orqali bolalar yangi obrazlar yaratishga, mavjud tasavvurlarini kengaytirishga o‘rganadilar. Masalan, “Predmetni top”, “Qanday tovush?”, “Tasvirlab ber” kabi o‘yinlar bolalarning sezgi organlarini faollashtiradi va tasavvur jarayonini rag‘batlantiradi. Bu esa ularning o‘rganishga bo‘lgan qiziqishini oshiradi va ta’lim jarayonini samaraliroq qiladi.Yana bir muhim jihat shundaki, ko‘zi ojiz bolalarda tasavvur rivoji uzluksiz va tizimli ravishda olib borilishi kerak.

Muxokama Bir martalik mashg‘ulotlar yetarli natija bermaydi, balki muntazam ravishda takrorlanib, bosqichma-bosqich murakkablashtirib borilishi lozim. Har bir bola individual xususiyatlariga ega bo‘lgani uchun pedagogik yondashuv ham moslashtirilgan bo‘lishi zarur. Bu esa ta’lim jarayonining samaradorligini oshiradi.. Ko‘rishda nuqsoni bo‘lgan bolalarning jismoniy faolligi biroz cheklangan bo‘ladi, bu esa jismoniy salomatlik holatiga ta’sir qiladi Tasavvur - bu jarayonning o‘zi va ushbu jarayonning natijasi hamdir, ya’ni ongda gavdalangan tasvir. Tasvirlar sezgi organlariga ta’sir qiladigan predmetlar bo‘lmaganda paydo bo‘lganligi sababli, ular haqiqiy predmetlarni odatiy idrok etishdan ko‘ra kamroq yorqin, kamroq batafsil va qismandir. Bunday holda, tasvirlar idrokdan ko‘ra ko‘proq sxematik va umumlashtiriladi, chunki ular o‘xshash predmetlarning butun sinfiga xos bo‘lgan eng xarakterli xususiyatlarni aks ettiradi. Tasavvur idrokdan mavhum mantiqiy fikrlashga (ya’ni mavhum tushunchalarga) o‘tish bosqichidir.

Axborotni qayta ishlash bosqichlarining bunday shartli ketma-ketligini tasavvur qilish mumkin, bu sezgi jarayonidan fikrlashga o‘tadi:Tasavvur - bu ilgari insonning his-tuyg‘ulariga ta’sir ko‘rsatgan atrof-olam predmetlari va hodisalarining o‘ziga xos tasvirlarini ongda qayta yaratish (takroriy hosil qilish) jarayoni.Tasavvur - bu predmetlar yoki hodisalarni oldindan idrok etish natijasida xotirada va tasavvurda ushlangan va ularning sezgi organlariga bevosita ta’siri

bo‘lmaganda miyada paydo bo‘ladigan tasvirlar deb ta’rif beriladi. Ushbu ta’rif g‘oyalarni shakllantirishda hislar va idroklarning rolini ta’kidlaydi.Tasavvurlar idrok tasvirlariga qaraganda aks ettirishning yuqori bosqichidir, chunki ularda, I.M.Sechenovning so‘zlariga ko‘ra, “inson tasavvurida biladigan hamma narsani birlashtiradi”. Bilish jarayonida tasavvur sezgi va idrokdan fikrlashga o‘tish bosqichidir.Ko‘ruv, hissiy jihatdan, tasavvur bir vaqtning o‘zida yuqori darajadagi umumlashtirish bilan tavsiflanadi. Ko‘rish va umumlashtirishni birlashtirgan holda, xotira tasvirlari hissiy aks ettirishning eng yuqori darajasi bo‘lib, mavhum fikrlashga o‘tish bosqichi bo‘lib xizmat qiladi[1].

Ushbu (asosiy) va boshqa tasavvur xususiyatlari uning tuzilishini tashkil qiladi.A.V.Zaporojetsning fikricha, tasavvurlar tuzilishi analizatorlarning faoliyati tufayli mavjud tasavvurlar asosida shakllanadi. Predmetlar, obrazlar va voqealar tasvirlari sifatida tasvirlar xotira yoki tasavvur asosida paydo bo‘ladi.Tasavvurlarning fiziologik asosi turli xil stimullarning analizatorlariga ta’sir qilgandan keyin qolgan bosh miya yarimsharlari po‘stlog‘idagi iz hodisalaridir.Ko‘rishda nuqsoni bor bolalarning tasavvur jarayonining o‘ziga xos xususiyati ko‘rish idrokining to‘liq yoki qisman yo‘qolishi yoki kamayishi tufayli ularning doirasining keskin torayishi hisoblanadi. Tasavvurning kamayishi qisman saqlanib qolgan analizatorlarning ishi tufayli qoplanadi, ya’ni eshituv idroki va teri-taktil sezgisi orqali kompensatsiyalanadi. Biroq, uni korreksiyalash mumkin emas, chunki atrof-olamdagi hodisalar va predmetlarni masofadan ko‘rib idrok etish qobiliyatining buzilishi yoki umuman yo‘qolishi ko‘r va zaif ko‘ruvchilar bir qator predmetlarni idrok eta olmaydi.

Xulosa Ko‘zi ojiz bolalarda tasavvur xususiyatlarini shakllantirish masalasi maxsus pedagogika va psixologiyaning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatdiki, tasavvur jarayoni ko‘rish imkoniyati cheklangan bolalarda o‘ziga xos tarzda rivojlanadi va bu jarayon bevosita ularning sensor tajribasi, amaliy faoliyati hamda ta’lim-tarbiya sharoitiga bog‘liqdir. Ko‘rish analizatorining yetishmasligi natijasida ular atrof-muhit haqidagi bilimlarni asosan eshitish, teginish, hid bilish va harakat orqali egallaydilar, bu esa tasavvurning shakllanish mexanizmlarini boshqacha yo‘nalishda rivojlantiradi. Tadqiqotlar asosida aniqlanishicha, ko‘zi ojiz bolalarda tasavvur ko‘proq fragmentar, ya’ni to‘liq bo‘lmagan va ayrim belgilar asosida shakllanishi mumkin. Shu sababli ularda predmetlarning yaxlit obrazini hosil qilish, fazoviy munosabatlarni anglash va obyektlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushunish qiyinroq kechadi. Bunday holatlarni bartaraf etishda maxsus tashkil etilgan pedagogik ta’sirlar, tizimli mashg‘ulotlar va individual yondashuv muhim ahamiyat kasb etadiMaqolada ta’kidlanganidek, tasavvurni rivojlantirishda tiflopedagogik yondashuvlar, innovatsion metodlar va tiflotexnik vositalardan foydalanish yuqori samaradorlik beradi. Xususan, relyefli tasvirlar, hajmli modellar, ovozli va interaktiv materiallar bolalarning tasavvur qilish qobiliyatini kengaytiradi, ularning atrof-muhit haqidagi bilimlarini boyitadi. Shuningdek, o‘yin faoliyati, amaliy mashg‘ulotlar va kundalik hayotiy vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar tasavvurning rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Ko‘zi ojiz bolalarda kompensator mexanizmlarning rivojlanishi alohida e’tiborga loyiqdir. Boshqa analizatorlarning faollashuvi ularning sezgi imkoniyatlarini kengaytiradi va tasavvur jarayonini qo‘llab-quvvatlaydi. Biroq bu jarayon o‘z-o‘zidan yuzaga kelmaydi, balki maqsadli pedagogik ta’sir va qulay muhit orqali shakllantiriladi. Demak, pedagoglar va ota-onalar tomonidan yaratilgan rivojlantiruvchi muhit tasavvur shakllanishining muhim omillaridan biri hisoblanadi

[1] Mo‘minova, M. Ayupova,D.Nurkeldieva, X.Kalbaeva “Noshir” nashriyoti, 2012, 2016

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Mo‘minova, M. Ayupova,D.Nurkeldieva, X.Kalbaeva “Noshir” nashriyoti, 2012, 2016.
2. M.U. Xamidova „Fan va texnologiya“, Toshkent - 2018 yil
3. V.S.RaxmanovaToshkent“NISO POLIGRAF”2017
4. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi Maktabgacha ta’limda rivojlantiruvchi metodikalar. – Toshkent, 2020.
5. Defektologiya asoslari Toshkent: O‘qituvchi, 2019
6. Umumiy psixologiya.Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2018.

References

7. Mo‘minova M., Ayupova D., Nurkeldieva D., Kalbaeva X. [Title not specified]. – Tashkent: Noshir Publishing House, 2012, 2016.
8. Khamidova M.U. [Title not specified]. – Tashkent: Fan va Texnologiya Publishing House, 2018.
9. Rakhmanova V.S. [Title not specified]. – Tashkent: NISO POLIGRAF, 2017.
10. Ministry of Public Education of the Republic of Uzbekistan. Developmental Methods in Preschool Education. – Tashkent, 2020.
11. Fundamentals of Defectology. – Tashkent: O‘qituvchi Publishing House, 2019.
12. General Psychology. – Tashkent: National University of Uzbekistan Publishing House, 2018.